

אחרית דבר מאת טים וויטמרש¹⁰

הרומן היווני-רומי שהוקע במאה התשע-עשרה ולאורך רוב המאה העשרים על טריוויאליות, על עיסוק בחומרים "מלוכלכים" ועל הדבקה של אלמנטים ממקורות שונים (שלא לדבר על הרמיזות בדבר השפעה "מזרחית"), התחיל למצוא בשנותיה האחרונות של המאה שעברה קהל קוראים נלהב הרבה יותר. אולי יותר מכל סוגה עתיקה אחרת, הרומן מגלם את רוח ה(פוסט) מודרניזם של עולם פרוזאי, מורכב לאין ערוך מבחינה פוליטית ואתית ועם זאת מבקש אמיתות פשוטות, פלורליסטי ועם זאת היררכי, עולם שסוע בגלל ההאחדה הגלובלית של זמנו. האמנות הפלסטית, הספרות, המוזיקה, המחול והקולנוע שאבו כולם השראה מהטקסטים האלה.¹¹ עולמות המחקר וההוראה נטענו גם הם באנרגיה: בכל העולם צצו תוכניות לימודים אוניברסיטאיות, כנסים, ארגונים, אתרי אינטרנט ופרסומים המעידים על חיוניותם של לימודי הרומן היווני-רומי.

מהו "הרומן היווני והרומי"?

אתחיל בתשובה קצרה לשאלה הזאת. לצורך העניין, "הרומן" פירושו בעיקר שבעה טקסטים מתקופת האימפריה הרומית: בלטינית, סְטִירִיקָה (או סְטִירִיקוֹן) (מקוטע) מאת פֶּטְרוֹנְיוּס וּמְטוֹמֶרְפוֹזוֹס מאת אֶפּוֹלִיאֵוס; ביוונית, קְלִירוֹאָה מאת כְּרִיטוֹן, אֲנִתִּיָּה וְהֶרֶקוֹמֶס מאת

10 אחרית הדבר המוגשת כאן היא תרגום המבוא בספר:

T. Whitmarsh, ed., *The Cambridge Companion to the Greek and Roman Novel*, Cambridge, 2008 (או בקיצור, בהערות, GRN).

11 ראו Fusillo, פרק 19 ב-GRN.

קסנופון, לאוקיפה וקליטופון מאת אכילס טיטוס, דפניס וכלואה מאת לונגוס וכריקליאה וקאנגוס מאת הלודורוס. ישנו גם מבוחר מרשים של טקסטים יווניים שנשמרו כסיכומים או בצורה פרגמנטרית (והם הולכים ומתרבים עם הזמן).¹² בתוך אותה ספירה, אבל במרחק גדול יותר מן המרכז, נמצאות יצירות מאותה משפחה, המצייתות לכללים שונים משהו מאלה של שבע היצירות: חיבורים כמו סיפורים אמיתיים מאת לוקיאנוס, שתי גרסאות יווניות ידועות על הסיפור חמור (שהמטמורפוזות מאת אפוליאוס מבוססות עליו),¹³ והרומנסה של אלכסנדר (גרסה בדויה לכיבושי אלכסנדר הגדול, שזכתה לפופולריות יוצאת מן הכלל: שמונים גרסאות שרדו מן העת העתיקה ומימי הביניים, בעשרים וארבע שפות, כולל פהלווית, ערבית, [עברית] ארמנית ובולגרית), וההיסטוריה של אפולוניוס מלך צור. כל היצירות האלה נכתבו או נערכו לצורתן הקנונית בתקופת האימפריה הרומית, ובעיקר בשלוש המאות הראשונות לספירה.

הרומן היווני-רומי, על פי ההגדרה שבה אני משתמש כאן, הוא אפוא בעיקר תוצר של התקופה האימפריאלית. היו כמובן יצירות מוקדמות יותר של פרוזה בדויה: סיפורי המסעות הדמיוניים מאת אנטיופנס מברגה (400 לפני הספירה בערך), אוקטרוס ממסנה (300 לפני הספירה בערך) ויאמבולוס (100 לפני הספירה בערך),¹⁴ ההיסטוריות הרומנטיות של פרס והודו מאת קטסיאס (400 לפני הספירה בערך), וממשיכותיהן ההלניסטיות הרבות (שאבדו ברובן),¹⁵ חינוכו של כורש מאת קסנופון (350 לפני הספירה בערך), טקסט שכריטון עשה בו שימוש נרחב,¹⁶ השכתובים מלאי הדמיון של מלחמת טרויה מאת

12 Stephens and Winkler (1995); ראו גם P. Oxy. 4760-2.

13 על חמור החדש ראו P. Oxy. 4762.

14 ראו באופן כללי Holzberg (2003); Winiarczyk מציג הקשר יותר רחב, יחד עם דיון ספציפי על אוהמרוס.

15 על קטסיאס כמבשרם של מחברי הרומנים, ראו בייחוד Holzberg (1992).

16 Perry (1967), 174-169.

הגסיאנקס (תחת שם העט "קפליון מגרגיתה") ודיוניסיוס "זרוע העור" (המאה השנייה לפני הספירה).¹⁷ לכך יש להוסיף גם את קובצי המיתוסים המקומיים מאת פרטניוס (המאה הראשונה לפני הספירה) וקונון (בין המאה הראשונה לפני הספירה למאה הראשונה לספירה).¹⁸ לאותה סוגה משתייכת קרוב לוודאי גם היצירה מעשיות מילטיות מאת אריסטידס, שאפוליאוס מזכיר בפתיחה למטמורפוזות שלו.¹⁹

אבל הרומנים הנידונים כאן מייצגים משהו שונה מקודמיהם ההלניסטיים. הם משתמשים בדמויות בדויות לגמרי (כלומר, לא מיתיות או היסטוריות); כולם ללא יוצא מן הכלל ארוטיים (גם אם לא באותה מידה), ובכולם דגש מיוחד על אהבה רומנטית (או פרודיה עליה) המנצחת למרות המכשולים והפרידות. כל זה מעלה שאלה חדשה: האם אנחנו יכולים לדבר באופן משמעותי על הרומן כעל צורה ספרותית אחת? הרעיון של סוגה כמכשיר לקריאה ולכתיבה נידון על ידי גולדהיל,²⁰ אבל ראוי להתעכב על עניין שניתן לטעון כי הוא מהותי הרבה יותר לענייננו: האם יש היגיון בכריכתם יחד של כל הטקסטים השונים האלה, שנכתבו בלטינית וביוונית במהלך שלוש-מאות שנים?

כפי שנטען לעתים קרובות, העת העתיקה נמנעה לא רק מדיון ספרותי-ביקורתי על הרומן,²¹ אלא אפילו (לפחות לכאורה) ממתן

17 על דיוניסוס "סקיטופרכיון" ראו Rusten (1992).

18 ראו Lightfoot (1999), Brown (2002). לסקירה כללית של הסיפורת ההלניסטית ראו Whitmarsh (2011).

19 ראו Harrison (1998).

20 פרק 11 ב-GRN.

21 הדיון המפורש היחיד נמצא בפרשנות של מקרוביוס על חלום סקיפיו מאת קיקרו (I.2.8), סוף המאה הרביעית לספירה), ואפילו זה בקצרה מאוד. ההערה של יוליאנוס על "סיפורים... שסופרו אצל מחברים מוקדמים במסווה של היסטוריה" (מכתבים 89b) מצוטטת לעתים קרובות בקשר עם הרומן, אבל למעשה לא סביר שיוליאנוס חשב על סופרים מן התקופה האימפריאלית כ"מוקדמים" (Whitmarsh, 2005a, 608-607).

רומנים ואידאלים

חוקרי הספרות מכריזים לעתים קרובות על אחדות הסוגה, על ידי שימוש בתפיסה של הרומן ה"אידאלי". חמשת הטקסטים היווניים המרכזיים מתמקדים כולם באהבה העיקשת בין בני זוג הטרוסקסואלים צעירים העוברים מסכת תלאות. בסופו של דבר הם מתאחדים מחדש, ככל הנראה כדי לחיות יחד "באושר ובעושר" עד סוף ימיהם.²⁴ כל הרומנים האלה מתרחשים מבחינה דרמטית בעבר הרחוק (או לפחות בנסיבות היסטוריות לא ברורות, שיכלו להיות בעבר). על רקע זה, ניתן לקרוא את הטקסטים ה"לא-אידאליים" כסטיות מכוונות מן הנורמה. מחמשת הטקסטים היווניים, לאוקיפה וקליטופון מאת אֶכִּילֶס טֵטִיוֹס, עם הדגש החוזר והנשנה על מוטיבים יותר מעשיים (מאהבה) ועם הרמזים על סיום אפל יותר לטקסט, נראה כמו אקט של חתרנות תחת כללי הרומנסה האידאלית או אפילו כפרודיה שלה.²⁵ הרומנים, שנשמרו בצורה מקוטעת או שרק סיכום עלילתם שרד, מציעים דוגמאות נוספות: מעשיות פניקיות מאת לוליֶאָנוֹס, עם סצנות של הקרבת קורבנות אדם ו(אולי) עלילה הומוסקסואלית; אִיֶּלְאֹוֹס, עם התיאור הזימתי של פולחן המסתורין; מעשיות בבליות מאת יֶאֱמֶלִיכֹוֹס, עם הרקע הלחלוטין לא יווני ועם היסודות הגרוטסקיים שבו (כגון רוחות רפאים של תיישים וכלבים אוכלי אדם).

גם הרומנים הרומיים נתפסו כפועלים מתוך מודעות לכללי הנורמה הסוגתית של הרומנסה האידאלית, תוך חתירה תחתיהם. מאז התפרסם המאמר הקלאסי של הֵיֶינֶצֶה (Heinze, 1899), נתפס סְטִיֶּרִיקוֹן מאת פֶּטְרוֹנְיוֹס לעתים קרובות כחתירה שנונה נגד האידאולוגיה הרומנטית של הגרסה היוונית, וכהחלפה של בני זוג הטרוסקסואלים תמימים בפרדסטים (כלומר אוהבי נערים) משחרים לטרף, של אהבה בתאוה,

שם נבדל לסוגה: פירושן של מילים כמו Argumentum בלטינית ו"פֶּלְסֶמָה" ביוונית הוא פשוט "סיפור בדוי"; המילה הלטינית Fabula פירושה "סיפור", והמילה היוונית Drama פירושה "פעולה". המילה "רומן" (Novel), היא רק תווית נוחה, שאינה מקבילה ישירות לשום תפיסה סוגתית של העת העתיקה (כך גם לגבי המילה "רומנסה", Romance, שמשמשים בה לפעמים ביחס לטקסטים היווניים). גם הקריטריונים הצורניים לא עוזרים כאן. סוגות פואטיות מסוגות לעתים תכופות על פי המשקלים (הקסֶמֶטר לאפוס, טרימטרים יֶאֱמֶבִּים לדיבור בטרגדיה, וכן הלאה), אבל ברור שהמשקלים אינם רלוונטיים לפרווה ולבסוף, אי־הקשר של ביצוע שניתן לקבוע על פיו את הסוגה. אם הטרגדיות והקומדיות האתונאיות הקלאסיות, למשל, בוצעו במהלך שלב מסוים בפסטיבל ה"דֵּיוֹנִיסִיָה הגדולה", הרומנים נקראו (באופן פרטי או ברבים) בנסיבות שונות שלא היו קשורות כלל לתוכנם.

על סמך הדברים האלה היו שטענו שבעת העתיקה הרומן לא נתפס כלל כסוגה. הרומן, מספרים לנו, הוא "כלי קיבול לסגנונות ולא סגנון אחיד וייחודי בפני עצמו".²² הניסוח הזה הוא בעייתי. העובדה שהרומנים הם אינטר-טקסטואליים ביסודם – כלומר שכולם (או רובם) מעבדים או משכתבים מוטיבים ספרותיים מטווה מדהים של מקורות – אינה כשלעצמה הוכחה לכך שבהכרח אין להם סגנון מיוחד משל עצמם. אחרי הכול, הטרגדיה משתמשת בחופשיות בצורות של האפוס, השירה הלירית והרטוריקה, אבל איש לא יטען שאין לה מאפיינים משל עצמה. למען האמת, יש סיבות טובות להתייחס לרומנים המרכזיים שהוזכרו לעיל כסוגה מיוחדת – ובלבד שנשתמש בהגדרה במישרית.²³ הבה נבדוק איך נוכל להבין את הרומן היווני-רומי בדרך זו.

22 Nimis (1994), עמוד 398.

23 יש המון דיונים ספרותיים תאורטיים על סוגה: להדרכה, ראו Goldhill, פרק 11 ב-GRN.

24 ראו לדוגמה Holzberg (1995), 43–60.

25 פרודיה: Durham (1938); Chew (2000).

העלילתית היוונית השלטת בימיו, כלומר על הרומן ההטרוסקואלי. הסיפור בתוך סיפור המפורסם על קופידון ופסיכה התופס את החלק המרכזי בטקסט (ספרים 4-6), ושאינו לו (עד כמה שידוע לנו) מקבילה בגרסאות יווניות, נראה במובהק כמחווה לאידאלים של אהבה הטרוסקואלית נשגבת. יתר על כן, סיפור קופידון ופסיכה מסופר לאישה צעירה, שסיפורה המסופר מזווית אחרת עשוי בהחלט להיות סוג של רומנסה.²⁹ פושעים חוטפים את כריטה הזאת (ששמה אפילו מזכיר את הסופר כריטון) בליל חתונתה. היא מנסה לברוח, נתפסת שוב, הם מאיימים עליה במוות נורא, ולבסוף היא מחולצת על ידי ארוסה טלפולמוס. אבל ל"רומן" הזה יש סוף עגום. טלפולמוס נרצח באכזריות, וכריטה מתאבדת על קברו – אם כי לא לפני שרוצח בעלה ניסה לכפות את עצמו עליה. המתקפה של אפוליאוס על האידאלים של האהבה הרומנטית נראית ברוטלית אפילו יותר מזו של פטרוניוס. היצירות הנדרונות כאן נעות אפוא סביב האידאלים של חיי הנישואים, שטופחו באימפריה הרומית, גם אם המסלולים שונים מאוד. אידאלים של חיבה ותמיכה הדדיות (עם שליטה מוחלטת לזכר כמובן) באים לידי ביטוי בקשת של יצירות מאת סנקה, מוסוניוס רופוס, פלוטרכוס ואחרים. הם נידונו בצורה בלתי נשכחת על ידי מישל פוקו בכרך השלישי של ספרו תולדות המיניות. פוקו (בעקבות פול גן) מבחין בסדרה של תמורות באידאלים החברתיים בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית, התרחקות מפדרסטיה (יחסים הומוסקסואליים בין מבוגר לנער) אל עבר נישואים הטרוסקואליים, התרחקות מן המידות הטובות האזרחיות אל עבר האידאלים הפרטיים יותר במובהק של התבוננות עצמית ו"טיפוח העצמי".³⁰ הרומנים ה"אידאליים" נקראים אפוא כביטוי לחשיבות החברתית המקודשת של הנישואים בקרב

ושל קלאסיות בגוונים רכים ב"ריאליזם" עכשווי ויומיומי. ההנחות הרווחות כיום באשר לתאריכי חיבור הרומנים יוצרות בעיה עם התזה הזאת. אם קלירואה מאת כריטון הוא הרומן היווני המוקדם ביותר, בערך משנת 50 לספירה, כי אז פטרוניוס – בהנחה שאכן מדובר באיש החצר של הקיסר נירון – לא היה ממש יכול להגיב על האופנה הספרותית הרומיננטית (פטרוניוס התאבד ב-66 לספירה). בסופו של דבר, יש יותר מדי אי-ודאויות באשר לתאריכי החיבור של שני הטקסטים, מכדי שניתן יהיה להגיע למסקנה ברורה לכאן או לכאן.

מְטֻמָּרָפוֹת מֵאֵת אֶפּוֹלִיאוֹס הוּא בִּמְבֹט רֵאשׁוֹן יִצִּירָה מִסּוּג שׁוֹנָה: זוהי במוצאה גרסה (לטינית) למקור יווני ("מעשייה יוונית", Fabulam 1.1, Graecianum), אבל מדובר בגרסה של הסיפור חמור ולא של רומנסה אידאלית. נראה שסיפורי חמור נפוצו בכמה גרסאות יווניות. הבישוף פוטיוס, בן המאה התשיעית, מציין שהוא קרא שתיים: אחת שהיא לדעתו המקורית, ואחת שהוא מייחס ללוקיאנוס (הסטיריקן הפורה בן המאה השנייה לספירה).²⁶ הגרסה השנייה שרדה, אף שלא כל המלומדים מסכימים עם פוטיוס שזו יצירה מאת לוקיאנוס עצמו. בדרך מקרה, התגלה קטע פפירוס נוסף, כנראה מגרסה אחרת של אותה עלילה, המתאר סצנת מין בין אישה לחמור.²⁷ הגרסה של אפוליאוס היא אפוא גרסה מתוחכמת – גרושה בזיקוקין די נור ספרותיים ומעורבת בתיאור בעל ניחוחות אפלטוניים על המרת דת לפולחן איסיס – של סיפור זימה שנפוץ בעולם היווני בצורות ובגרסאות רבות.

עם זאת, יש יסוד להנחה שאפוליאוס – שהיה מאוד מודע לזרמים האינטלקטואליים היווניים שרחשו סביבו²⁸ – הגיב בחיבורו על הצורה

26 ספרייה קודקס 129 (אסופת כתבי יד מהמאה התשיעית לספירה, הנמצאת ב-Zentralbibliothek בציריך).

27 P. Oxy. 4762. העלילה הזאת מסופרת ממבט מבחוץ, בעוד שנראה כי זו של "לוקיוס", אם לשפוט לפי הסיכום של פוטיוס, היא תיאור מגוף ראשון. נראה שהפפירוס גם מערבב שירה ופרוזה.

28 Sandy (1997); Harrison (2000).

29 Lalanne (2002). על הנימה של הרומן היווני כלפי כל האפיזודה של הפושעים, ראו Mackay (1963).

30 Foucault (1986); השוו Veyne (1978). ראו נוסף על כך Konstan (1994); Swain (1996) 101-131; Cooper (1996) 20-44.

לתשובה רצינית יותר מ"כן" או "לא". הלקח החשוב יותר מן הדיונים האלה הוא שיש להתייחס לכל אחד ואחד מן הרומנים כאל יצירה אינדיבידואלית. מה שהופך את הרעיון של רומן "אידאלי" לבעייתי הוא ההנחה המשתמעת ממנו, שאחדים מן הרומנים היוונים-רומיים הם ביטויים ישירים נטולי מחשבה של אידאולוגיה.

עניינים אלה מחזירים אותנו לשאלה, למה אנחנו אמורים לצפות מסוגה. סוגות אינן תבניות, מתכונים או רשימות מצא, אלא צירופים רופפים של רעיונות: הן מבוססות על "קווי דמיון משפחתיים", לפי הניסוח (הוויטגנשטייני) של סטיבן הית', ולא על תכונות פילוגנטיות.³⁴ האסוציאציה האינטואיטיבית אצל רוב האנשים, כשהם חושבים על מערבון, כוללת דו־קרב יריות, אבל היעדר סצנה כזאת איננו פוסל סרט ספציפי מלהשתייך לסוגה. באופן דומה, כמה רומנים יוניים-רומיים מתארים חטיפה על ידי שודדי ים וטביעת אוניות, אבל אין זה הופך חיבורים שאין בהם אפיזודות כאלה לפחות רומנים. למעשה, ניתן לטעון שההפך הוא הנכון: דווקא כשהטקסט חותר תחת הציפיות שלנו או מכזיב אותן, הרעיון של "חוק" סוגתי נוכח במלוא עוצמתו. לדוגמה, כששודדי ים חוטפים את דֶפְנִיס ברומן מאת לוֹנְגוֹס, הקוראים המורגלים בסוגה מצפים לעלילה רווית מסעות ומרדפים, ולא (כפי שקורה בספר) שספינתם תתהפך בגלל פרות תוקפניות עוד לפני שיצאו מן הנמל (א, 30).

אהבה ולמידה

הרומנים הנידונים כאן נכתבו בין המאה הראשונה לשלישית לספירה (אם כי ייתכן שהֶלִידוֹרוֹס הוא בן המאה הרביעית).³⁵ נוסף על האתיקה המינית המיוחדת לתקופה הזאת (כפי שראינו לעיל), היא

האריסטוקרטיה היוונית-רומית המסורתית. האריסטוקרטים (כך ממשיך הטיעון), שהיו מתוסכלים מן ההזדמנויות המוגבלות שנותרו להם לקידום פוליטי, מיקדו את מרצם בשימור המבנים האריסטוקרטיים המסורתיים של המשפחה (אותם מבנים שהנוצרים הרדיקלים יבקשו מאוחר יותר להרוס באמצעות ההימנעות הסגפנית ממין). את הרומנים ה"פחות אידאליים" ניתן לקרוא כסדרה של וריאציות על אותו מוטיב, וריאציות החותרות תחת אותם האידאלים האלה ולא מקדמות אותם.

אבל עלינו לעצור לרגע, כדי להוסיף ניואנסים לתפיסת הרומן ה"אידאלי". כמו כל האידאלים, גם זה איננו קיים בפועל. אפילו הרומנים הנשגבים ביותר מבחינה פילוסופית הם אידיאליזציות, מתוחכמים, משחקיים ומורכבים מבחינה אתית. הרומן הקדום ביותר, קְלִירוֹאָה מאת קְרִיטוֹן, למשל, מספר את סיפורה של אישה האוהבת את בעלה. אחרי שהבעל בועט בה בהתקף קנאה, וגורם לה תרדמת היא נחטפת על ידי שודדי ים, ונאלצת להתחתן עם בעל אחר למען בנה שלא נולד עדיין (ומשום כך היא מושווית לארכי ביגמיסטית – הֶלֶנָה מטריויה: ב, 6; ה, 2; ה, 5). לא ממש סיפור אהבה "אידאלי" על פי אמת מידה כלשהי. גם הפיחות במעמד אהבת הנערים איננו חד משמעי כפי שנטען לפעמים.³¹ בספר ידוע, סיימון גולדהיל מאשים את פוקו ואת חסידיו ב"בתוליות" – כלומר בתמימות אינטלקטואלית – מפני שהם קוראים את הרומנים בפשטנות כנרטיבים מוסריים.³² מה שחשוב בסופו של דבר איננו אם הרומנים רציניים או משחקיים – שאלה המועלית (במסכות שונות) זה שנים,³³ והראויה בלי ספק

31 ראו לדוגמה Effe (1987). פדרסטים המוצגים באור אוהד בדרך כלל מופיעים אצל פֶטְרוֹנְיוֹס, קְסֶנוֹפּוֹן ואֶקְוִילֶס טֵטִיוֹס; מעשיות בבליית מאת יֶאֱמֶלִיכּוֹס מציג כנראה אפילו יחסים לסביים בין ברניס למסופוטמיה (ראו Morales, פרק 3 ב־GRN).

32 Goldhill (1995).

33 ראו בייחוד Winkler (1982); Anderson (1982); Dowden (1996).

34 Heath (2004), עמוד 168.

35 לתאריכים ראו "אינדקס של סופרים יוניים ורומאיים" (GRN, 384-378).

מתאפיינת גם בהתעסקות אינטנסיבית בתרבות היוונית, בייחוד כפי שהיא מגולמת בספרות הפרוזה של אתונה הקלאסית. האליטות ברחבי האימפריה צללו אל תוך כתביהם של תוקידידס, אפלטון, קסנופון ודמוסטנס, וספגו מהם לא רק את התכנים אלא גם את הדיאלקט והסגנון. להיות משכיל פירושו היה לגלות בקיאות ביצירות הקלאסיות היווניות, ולהיות מסוגל (בייחוד מן המאה השנייה ואילך) לכתוב בלשון היוונית האטית, שדוברה באתונה בערך חמש מאות שנה לפני כן, ולדקלם בה.³⁶ העבר היווני לא היה תירוץ לאסקפיזם גרידא. כפי שקונורס מראה,³⁷ מוטב לראות בו מערכת של משאבים מלאי דמיון, שדרכם ניתן לדון בצורה אלגורית בנושאים פוליטיים בהווה.

הרומנים ממוקמים בלב לבה של תרבות ההשכלה הזאת, או (אם להשתמש במונח היווני) בפִּיִּיָּאָה.³⁸ הם יצירות מתוחכמות מאוד מבחינת סגנון, אסטרטגיה עלילתית ורמיזות לספרות המוקדמת יותר (אינטרטקסטואליות). הרומנים היווניים מן המאה השנייה ואילך (אֶכִּילֵס, לוֹנְגוֹס, הֶלִּיודוֹרוֹס) כתובים בדיאלקט האטי, ולא פעם הם מנפנפים בראויותנות במאפיינים לשוניים (כמו צורת ה־Optativus) שנעלמו מן השימוש הרגיל בשפה. הסופרים הלטינים הם וירטואוזים לא פחות – לאֶפּוֹלִיאוס בייחוד יש כישרון מדהים לקצב, למשחקי מילים ולאילויות ספרותיות, המציב אותו בשורה אחת עם טובי הסופיסטים היווניים של ימיו.³⁹ אף שהרומן (כפי שראינו) לא זכה להכרה מפורשת על ידי האינטלקטואלים ואנשי הספרות של תקופתו, הוא מושפע עמוקות (כפי שמראה בואי)⁴⁰ מן הזרמים הספרותיים של

36 Bowie (1970); Swain (1996); Schmitz (1997); Whitmarsh (2001), 36 Goldhill (2005); Borg (2004).

37 פרק 10 ב־GRN.

38 זו הייתה אכן יסוד בלימודי הרומן מאז רודה (Rhode, 1914), שהמהדורה הראשונה של ספרו פורסמה ב־1876.

39 כפי ש־Laird בייחוד מדגיש בפרק 12 ב־GRN; ראו גם פרק 18.

40 Bowie. פרק 2 ב־GRN.

זמנו. ההיבטים הצורניים האלה אינם רק עניין סגנוני. מעבר להעשרת המרקם הספרותי, הם גם ממקמים את הטקסטים בכירור מבחינה סוציו-תרבותית כתוצרים של האליטה למען האליטה. ההכשרה של האליטה, יש לציין, לא הצטמצמה לפעילות מנטלית. גם הכושר הגופני היה חשוב מאוד, וגם הצד הזה בא לידי ביטוי ברומנים.

פִּיִּיָּאָה היא גם מוטיב מרכזי בעלילתם של הרומנים. הדמויות ברומן היווני (בייחוד אצל קְרִיטוֹן) מתוארות שוב ושוב כ"משכילות" (או "מחונכות").⁴¹ הנושא המרכזי ברומן דֶּפְנִיס וְכְלוֹאָה מאת לוֹנְגוֹס הוא החינוך, שכן הוא מתמקד בהתבגרותם של שני ילדים. אף שסוג החינוך הספציפי שהם מבקשים הוא ארוטי, התרבות הספרותית אף פעם אינה רחוקה. הפרוזה החגיגית של הטקסט הספוגה בהרהורים מֶסֶפּוֹ וּמֶתְאוֹקְרִיטוֹס, בשילוב תפאורה כפרית (את חסרי ההשכלה היה נהוג לכנות בלעג "כפריים"), הופכת את הסיפור הפשוט לכאורה על תמימות כפרית לאלגוריה מורכבת הבוחנת את הפִּיִּיָּאָה של הקורא עצמו.⁴² אבל לוֹנְגוֹס אינו מניח לקוראיו המשכילים לחוש בנוח. הדמות היחידה המתוארת בפועל כ"משכילה" היא גֶּנְתוֹן (ד, 17), אוהב נערים אחוז תאוה, המתאמץ (ונכשל בצורה קומית) לפתות את דֶּפְנִיס ולאנוס אותו.

התיאור הסטירי ביותר של פִּיִּיָּאָה יוונית מופיע ברומן לטיני, הֶסְטִירִיקוֹן מאת פֶּטְרוֹנְיוֹס. הסיפור מוצג כל כולו דרך עיניו של יווני יומרני, "מניאק של מיתוסים", המורח את סיפור הביבים שלו באזכורים יומרניים שלא לצורך של טקסטים קלאסיים.⁴³ בקטע המפורסם ביותר בטקסט שנשתמר בשלמותו, אֶנְקוֹלִפְיוֹס לועג לבורותו של טְרִימֶלְכִיו,

41 קְרִיטוֹן א, 12 (פעמיים); ב, 1; ב, 4; ב, 5; ג, 2; ד, 7, ה, 5; ה, 9; ח, 5 (דיוניסיוס), ו, 5; ז, 5 (קְלִירואָה), ז, 2 (כִּירָאס), ח, 3 (דֶּמֶטְרִיוֹס). קסנופון א, 1. אֶכִּילֵס טטיוס א, 8. לוֹנְגוֹס א, 8. הליודורוס ב, 33.

42 Hunter (1983), לדוגמה, עמוד 59; Zeitlin (1990); Whitmarsh (2001), עמודים 100-103.

43 הביטוי "מניאק של מיתוסים" הוא של Conte (1994).

עבד רומי משוחרר, שהמסיבה שהוא עורך היא תמצית הוולגריות סרת הטעם.⁴⁴ דמות נוספת, אומולפוס, היא מורה לפילוסופיה, המפתה את הנער שתחת השגחתו עד שזה עולה על מלמדו בתאוותו: כל האפיזודה הזאת היא עיבוד לעגני למשתה מאת אפלטון, שבו אלקיפיאדס עוגב על סוקרטס ולא להפך.⁴⁵ אף שפטרונים תוקף בלי רחמים את השחיתות של רומא בזמנו (ניתן למצוא בטרומלכיו יותר משמץ רמז לנירון), הוא גם יורה את חציו ביוונים הצבועים, שהתהלכו בעולם בתחושה של עליונות מוסרית.

מעמדם של הרומנים

הסיבות לעניין הגובר הזה בלמדנות היוונית נידונו בהרחבה, והן מעבר לתחום ענייננו כרגע.⁴⁶ חשוב להדגיש שהעניין בעבר היווני נפוץ בכל האימפריה ולא רק בשטחי יוון. אין ספק שהיו תושבים במרכזים יוניים עתיקים, בייחוד באתונה, שראו את עצמם כמגני הטוהר התרבותי שלהם מפני המוני הברברים הזרים.⁴⁷ אבל היו גם כאלה שגרו הרחק מאותם מרכזים, כמו פבורינוס הגאלי ולוקיאנוס הסורי (שניהם בני המאה השנייה לספירה), שראו בהשכלה היוונית הזדמנות להפוך את עצמם מאנשי הפריפריה לאזרחים תרבותיים של האימפריה. עבור אלה, התואר "יווני" ציין כוח, מעמד וכבוד ולא רק השתייכות אתנית.⁴⁸

בהקשר הזה, יש משמעות מיוחדת לכך שהרקע של הרומנים

נוטה – כנראה בעקביות – לא להתרחש בשטחי יוון. אתונה בעיקר מצוירת בצבעים קודרים במיוחד.⁴⁹ קלירואה מאת קריטון ממוקם בסיקרונה אחרי כישלון הפלישה האתונאית בשנים 415–413 לפני הספירה. קלירואה עצמה היא בתו של המצביא המנצח הרמקרטס (דמות ידועה מן הספר הרביעי, השישי והשביעי בתולדות המלחמה הפלופונסית מאת תוקידידס). התחושה האנטי אתונאית הזאת מחלחלת אפילו אל שורד הים תרון, המתרחק כמו מאש מפיראוס, מפני שהוא בז "חטטנות" של האתונאים (א, 11). בכריקליאה ותאגנס מאת הלודורוס אתונה משמשת כרקע לסיפור בתוך סיפור של קנמון, על בגידה, טרגדיה ותשוקה אסורה. זהו סיפור העומד בניגוד לסיפור הראשי ברומן (הממוקם כולו באפריקה).⁵⁰ החרגי היחיד לכלל זה הוא הרומן חמור (בגרסאותיו היוונית והלטינית), הממוקם ביוון עצמה. אבל אפילו הוא ממוקם בתקליה, בצפון התרבותי למחצה של ארץ יוון, שבו שכבה דקה של הלניות מסתירה עולם של כישוף ופולחן מוזר.

ההימנעות הזאת ממרכזים תרבותיים משקפת את מוצאם של הסופרים עצמם, שהגיעו בדרך כלל משולי האימפריה. הסופרים היוונים המוקדמים ביותר הגיעו מאסיה הקטנה: קריטון מאפרודיסיאס (העיר באזור קריה, שהייתה חביבת השושלת היוליו-קלאודיאנית, וכנראה גם המקור של הרומנסה נינוס),⁵¹ וקסנופון הגיע מאפסוס. פטרונים היה אולי מאנשי החצר של נירון, אבל אפוליאוס היה בן מדאורוס בצפון אפריקה (באזור אלג'יריה המודרנית). לפי האנציקלופדיה הביזנטית סנדה ועל פי מסורת כתב היד, אכילס טטיוס היה מאלכסנדריה במצרים (אלא אם כן הייחוס הזה מבוסס על התיאור המשתאה של העיר, הפותח את הספר החמישי). יאמבליכוס, מחבר הרומן שנשתמר במקוטע, מעשיות בבליות, היה אולי סורי, שהיוונית

44 נראה שהשם "טרומלכיו" מזמין גזירה מהשורש השמי MLK (בעברית: מלך), המציין שלטון מלכותי.

45 קטריקון 87; אפלטון המשתה 219b-c; Dimundo (1983).

46 ראו העבודות המצוטטות בהערה 27 למעלה.

47 דוגמה מצוינת היא אגתיון (מאה שנייה לספירה), בספרו של פילוסטרטוס חיי הסופיסטים 552–554. ראו Whitmarsh (2001) 105–108.

48 Whitmarsh (2001) 116–129.

49 Outdot (1992).

50 הלודורוס 9–17; Morgan (1989).

51 על החשיבות של סיפור נינוס וסמיקריס לאפרודיסיאס, ראו Yildirim (2004).

הייתה שפתו השלישית אחרי ארמית מזרחית וכנראה גם ארמית מערבית.⁵² לוקיאנוס (מחבר סיפורים אמיתיים, ואולי גם של לוקיוס, או חמור) היה גם הוא סורי, מקומגנה. סורי נוסף היה הלידורוס, יליד אַמְסָה (חומס המודרנית). הוא מסיים את ספרו בהצהרה שהוא "פניקי, מגזע השמש" (י, 41). הביטוי האחרון רומז לפולחן המקומי ל־Elahagabal (אלוהי גבל), פולחן שהשושלת הסורית אימצה, כידוע, לבקשתה של הקיסרית יוליה דומנה, גם היא בת אַמְסָה. שמו של הסופר מורכב משני חלקים: החלק הראשון שבו (המילה "אַלְהָא", (אל) בארמית) הפכה ל"הליוס" (שמש).⁵³ עבור הסופרים, כמו גם עבור רבים מבני זמנם, הפידיאה היוונית היא נכס צאן ברזל של אנושות בת תרבות, והיא איננה מוגבלת למעטים שנולדו ביוון עצמה.

האם הרומנים נכתבו גם למען נשים קוראות, שכן הן היו בתקופה זו משכילות מאי פעם? לעתים נטען שהאידאלים של נישואים המתאפיינים בהדריות, שאליהם חתרו נשים צעירות נחשואות, אקטיביות ואינטליגנטיות כמו קלירואה של כריטון וכריקליאה של הלידורוס, היו מוצאים חן בדיוק בעיני קהל קוראות מן הסוג הזה.⁵⁴ הרומן הפלאות מעבר לתולה מאת אנטוניוס דיוגנס הוא אכן תיאור (ברוי) של מסעות המחבר המופנה אל אחותו איזידורה.⁵⁵ אבל זו איננה עדות שניתן להסיק ממנה מסקנות קונקרטיות לכאן או לכאן, וכפי שהפרק אצל מורלס מראה,⁵⁶ הייצוג של נשים ברומנים יכול היה למשוך גם קוראים ממין זכר. חוץ מזה, לא ברור עד כמה הנשים בנות הזמן נתפסו כמשכילות על פי אמות המידה שהסופרים ראו בעיני

52 ראו את הפרשנות לפוטיוס המצוטטת אצל Habrich (1960) 2, ומתורגמת אצל Stephens and Winkler (1995) 181. על הבעיות העולות מן העדות הזאת ראו Stephens and Winkler (1995) 181-182, ונוסף על כך Millar (1993) 489-492.

53 דבר לא ידוע על לונגוס או על אנטוניוס דיוגנס.

54 Egger (1988), (1994); ביבליוגרפיה מקיפה יותר מצויה בפרק 15 ב־GRN.

55 פוטיוס, קודקס הספרייה 166, Stephens and Winkler 111a = (1995) 127.

56 Morales, פרק 3 ב־GRN. ראו גם Morales (2004).

רוחם. עניין אחד ברור עם זאת: קהל הקוראים של הרומנים לא היה אחיד, ואין בנמצא סופר שדמיין אותו כך אי־פעם.

למרות הקשר ההדוק בין רעיון הפידיאה והתחכום התרבותי לאליטיזם חברתי, חשוב גם לזכור את הקשרים החזקים בין הרומן לבין תרבות הסיפור היותר פופולרית. מבקרי הספרות שוב אינם להוטים כבעבר לזהות את "מקורות" הרומן (אחרי הכול, צורות ספרותיות אינן מתפתחות כמו מינים ביולוגיים),⁵⁷ אבל נראה שהרומנים עצמם מזמינים קישור בינם לבין עולמם של מספרי הסיפורים. המוטיב הזה בולט ברומנים של כריטון, קסנופון, אפוליאוס, אכילס, לונגוס והלידורוס, שכולם מכילים קטעים ארוכים של סיפורים בעל פה. אַנְתִּיָּה והברוקומס מאת קסנופון ודפניס וקלואה מאת לונגוס מסתיימים בהקדשת תיאורי ההרפתקאות שלהם לאלים במקדש, מה שמרמז שהסיפור שאנחנו קוראים הפך לחלק מן ההיסטוריה המיתית של הקהילה המקומית. הודות לקובצי סיפורים מאת פרתניוס, קונון ואנטוניוס ליברליס בעיקר, אנחנו יודעים על כמה סיפורים ארוטיים הקשורים לזירת התרחשות מקומית (לדוגמה: קאנוס ובפליס, מיכה, סטרטוניקה ואנטיכוס).⁵⁸ הסיפורים האלה אינם חולקים את מבנה העלילה של הרומן היווני הסטנדרטי (למשל, "הסוף הטוב"). ועם זאת נראה שקסנופון ולונגוס ממקמים את העלילות שלהם בתוך המסורת הזאת.

ייתכן אפילו שכמה רומנים הוקראו בפני קהל. יש הטוענים שהרומן אַנְתִּיָּה והברוקומס מאת קסנופון הוא בעל מאפיינים של סיפור בעל

57 השערות על המקורות ניתן למצוא אצל Rohde (1914) (עלילות מסע הלניסטיות ושירה ארוטית); Lavagnini (1922) (מיתולוגיה מקומית); Kerényi (1927) (טקסטים של כיתות מסתורין); Barnes (1956) (ספרות מצרית); Giangrande (1962) (פרפרזה בפרוזה); Anderson (1984) (ספרות מצרית ומן המזרח הקרוב); West (2003) (סיפורי נשים). נגד הגישה "ההתפתחותית" ראו Perry (1967), בייחוד 14-15.

58 סקירה אצל Whitmarsh (2011); ראו גם Lightfoot (1999) 433-436.

פה.⁵⁹ אותו הדבר נכון אולי גם לגבי הסיפור היווני חמור, החולק אותה עלילה פראטקטית פשוטה (אף שקיימים בו גם כמה ביטויי שאפתנות תרבותית ברמת אוצר המילים והאלוזיות הספרותיות).⁶⁰ גרסאות של הרומנים היווניים האחרים בוצעו כנראה בצורת הצגות עממיות.⁶¹ מכל מקום, אין להסיק מכך שהרומנים היו המקבילה העתיקה לספרות זולה מודרנית: להוציא את הדוגמאות שהוזכרו זה עתה, הרומנים ציפו לקהל קוראים משכיל, המכיר לעומק את הקלאסיקות הספרותיות. ואכן הפירושים המכילים את קטעי הרומנים ששרדו מעידים על מוצר יקר שנועד למעמד הגבוה.⁶²

היו חוקרי ספרות שטענו כי הרומנים תבעו סוג אחר של מומחיות היכרות עם תורות סוד דתיות. בכל הרומנים נוכחת השגחה אלוהית (מה שהמלומדים מכנים לפעמים Götterapparat). חלקם, בעיקר מֶטְמוֹרְפּוֹזִיס מֵאֵת אֶפּוֹלִיאֹס, מכיל סצנות של חניכה (Initiation) או הפיכת לב (Conversion).⁶³ מאז שקרל קריני (Kerényi, 1927) העלה את הרעיון שהרומנים התפתחו מן הנרטיבים המקורשים של פולחן אֵיסִיס, היו מלומדים שביקשו לקשר אותם בצורה הדוקה יותר לדת, עד כדי כך שריינהולד מרקלבך טען שהרומנים (מלבד קְלִירוֹאָה מאת קְרִיטוֹן): הם "למעשה טקסטים של כיתות המסתורין".⁶⁴ הטענה הזאת ספגה קיתונות של בוז,⁶⁵ אבל הבעיה טמונה בעצם במינוח המעורפל

59 O'Sullivan (1995). מאז Bürger (1892), הועלה גם החדש שהיצירה של קְסֶנוֹפֹן שהגיעה לידינו היא סיכום של היצירה המקורית.

60 נידון על ידי Van Thiel (1971).

61 ראו לוקיאנוס על הריקוד ב, 54; המבקר השקרי 25, ביחד עם Hägg and Utas (2003) 49–50; גם Mignogna (1996).

62 ראו פרק 15 ב־GRN. Stephens (1994); וכן Bowie (1994).

63 ראו גם את היצירה המקוטעת איולאוס (Iolaus): Stephens and Winkler (1995) 374–358.

64 Merkelbach (1962) פרק 7; העמדה הזאת מונחת גם ביסוד תפיסתו של Petri (1963).

65 בעיקר, ובהתלהבות רבה, מ־Turcan (1963); Geyer (1977); Stark (1989).

שבו היא משתמשת. למה הכוונה בהכרזה שהרומן הוא "טקסט של כיתות מסתורין"? האם הטענה היא שהטקסט היה חלק מפולחן? האם הכוונה היא שנכתב עבור חברי כיתות מסתורין (Initiates)? או אולי הכוונה היא שחברי כיתות מסתורין עשויים היו לגלות בו רמזים שאחרים לא יכלו לגלות? בספר מאוחר יותר שלו, המתמקד ב־פְּנִיִּס וְכְלוֹאָה מאת לוֹנְגוֹס, טוען מרקלבך בצורה ספציפית יותר שהרומן הזה מיועד להיקרא בשתי רמות. העמוקה שבהן משקפת את האמיתות הנצחיות של פולחן דִּיֹנִיסוֹס.⁶⁶ אף שמעטים יסכימו אפילו לכך, שהרי מרקלבך מבקש לזהות זרם דתי שיטתי וכולל ברומנים, אין ספק שיש מובן שבו הוא צודק ללא ספק, כפי שטוענת פרומה צייטלין.⁶⁷ יש הרבה מן המשותף בין נרטיב ספרותי וחניכה דתית: שניהם מאמינים בקיומה של השגחה עליונה, ומבטיחים חשיפה מלאה ופרשנות שתעשה סדר כפיצוי לבלבול ולכאוס של ההווה. יתר על כן, הרומנים חוברו על ידי אנשים שחיי היומיום שלהם היו רוויים בדתיות. הרעיון של ספרות חילונית לא ממש היה קיים בעולם העתיק.

הרומן וקוראיו

החפיפה בין רגישויות דתיות לנרטיביות מסבירה את האטרקטיביות של הרומן כתבנית להעברת תיאולוגיה ממש. סיפורים בפרוזה רווחו במזרח הקרוב השמי עוד לפני שלטון יוון, כפי שמעידים ספר אֶחֱיקָר (הגרסה הארמית, הקדומה ביותר שלו, מתוארכת למאה החמישית לפני הספירה) ו"הרומנים היהודיים" בתנ"ך העברי ובספרות החיצונית (למשל, ספרי אסתר, יהודית ודניאל).⁶⁸ ספר יוסף ואסנת המרתק מספר את הסיפור המקראי של נישואי יוסף לבתולה מצרייה צעירה

66 Merkelbach (1988), בייחוד 138–139.

67 Froma Zeitlin, פרק 6 ב־GRN.

68 על הביטוי "רומנים יהודיים" ראו Wills (1995), (2002). ראו גם Barns (1956) על סיפורת מצרית.

האל הנוצרי.⁷⁴ מפתיעה ביותר, אולי, היא העובדה שאוגוסטינוס הקדוש קרא את מְטֹמֶן־פִּזוֹת מאת אֶפּוֹלִיאָוס (עיר האלוהים יח, 18). גם האסלאם אימץ את הרומן. השיר ואמיק ואֶדְהֶרָה (Vāmiq u Adhrā), מאת המשורר הפרסי אונְסוּרִי (Unşuri) בן המאה האחת-עשרה, מבוסס בבירור על הרומן מְטִיאוכוֹס ופֶרְתֶּנוֹפָה, שרק קטעים ממנו שרדו, אבל במידה מספיקה כדי להראות את החפיפה.⁷⁵ ייתכן שאונְסוּרִי ביסס את השיר שלו על טקסט ערבי, שתורגם כמו עוד יצירות יווניות רבות ב"בית החוכמה" של אל-מאמון בבגדד.⁷⁶ אם הדבר נכון, זה מחזק את המעמד היוצא דופן של הרומן כצורה הספרותית (כלומר, לא עיונית) היחידה שעברה מיוונית לערבית. דוגמה נוספת לרומן עתיק שתורגם לערבית הוא הרומנסה של אלכסנדר (הדים ממנו מצויים אפילו בקוראן).⁷⁷

חלק גדול מתהליך ההתקבלות של הרומן בתקופה הקלאסית המאוחרת ובימי הביניים נשאר לוט בערפל. פשוט איננו יודעים איך מְטִיאוכוֹס ופֶרְתֶּנוֹפָה עשה את דרכו לאיראן, כפי שאיננו יודעים אם מישוהו קרא את לונְגוֹס לאורך התקופה הזאת. העניינים מתחילים להתבהר בתקופה הביזנטית, כשהרומן היווני נתן את השראתו לגל חדש של משוררים יוונים, שהיו להוטים להשתמש בעבר הקלאסי שלהם, אבל גם לציין את מרחקם ממנו (בייחוד כנוצרים). מאז ואילך, הרומן היווני-רומי נמצא בדיאלוג קבוע עם האמנות והספרות האירופאית והאמריקאית.

תהליך הקבלה של הטקסטים העתיקים אינו רק אחרית דבר מעניינת למלאכה האמיתית של קריאתם בהקשרם הקדום. משמעותה של יצירה עתיקה משתנה בהתאם לזמן ולמקום, ובעצם מאדם לאדם: אֶפּוֹלִיאָוס של אוגוסטינוס איננו זה של פּוֹגִ'וֹ בֶּרְצ'וֹלִינִי (Poggio

(בראשית מה, 45), ומשלב את המסורת הזאת עם הרומן היווני בכך שהוא יוצר תערובת עוצמתית של ארטיטות ותיאולוגיה יהודית: אסנת, היפה כמו אלה, מוכה בתדהמה כשהיא רואה את יוסף, ובצער, כשהם נפרדים אחרי פגישתם הראשונה, וכך הלאה.⁶⁹ קשה לקבוע בדיוק מתי נכתב הטקסט הזה. ההערכה האחרונה טוענת שהוא נכתב במאה השלישית או הרביעית לספירה, ושהוא ספוג במוטיבים נוצריים.⁷⁰

מערכת היחסים בין הנצרות לרומן היא מורכבת. ישנן מסורות עתיקות הטוענות שאֶכִּילֶס טָטִיוֹס והֶלִידוֹרוֹס כתבו את יצירותיהם בצעירותם, ושמואחר יותר נעשו שניהם בישופים נוצריים.⁷¹ אף שזמן רב הניחו שמדובר בהמצאות מאוחרות, המחקר המודרני פתח שוב את העניין ומצביע על מקבילות תמטיות ולקסיקליות בין הטקסטים היווניים (אפילו המוקדם ביותר, קְלִירוֹאָה) לבין ספרי הבשורה הנוצרית.⁷² נטען גם שייתכן כי העניין החוזר ונשנה של הסופרים בקניביליות (ניתן למצוא סצנות כאלה אצל פֶּטְרוֹנְיוֹס, אֶכִּילֶס טָטִיוֹס ובפרגמנטים מאת לוֹלִיאָנוֹס) התעורר בשל סעודת לחם הקודש הנוצרית (אֶוֹכְרִיסְטִיָה).⁷³ ישפטו הקוראים בעצמם אם חיבורים כאלה נובעים מן ההשפעה הישירה של הנצרות, מצורה מפורזת יותר של פעפוע תרבותי, או סתם מצירוף מקרים. אנחנו עומדים על קרקע מוצקה יותר באשר להשפעה של הרומן היווני על הספרות הנוצרית. המחברים של מעשי המרטירים, של ספר מעשי השליחים החיצוני וספרו של קְלֶמֶנְס, הֶכְרוֹת (Recognitiones), שאלו לעתים קרובות ישירות מן הרומנים, כדי לבנות את סיפורי הסבל ואורך הרוח בשירות

69 על מוטיבים של רומן ראו Philonenko (1968) 43–48; West (1974).

70 Kraemer (1998) 242–225.

71 סוּדָה (Suda), תחת אֶכִּילֶס טָטִיוֹס (כך) = Ach. Tat. T V אצל Vilborg (1955); סוקרטס, ההיסטוריה של הכנסייה ה', 22 = Hld. T I אצל Colonna (1938).

72 Ramelli (2001).

73 Bowersock (1994) 136–125.

74 ראו את הסקירה אצל Pervo (2003).

75 Hägg and Utas (2003).

76 Hägg and Utas (2003) (195–196).

77 Stoneman (2003), עם ספרות עזר.

ביבליוגרפיה לאחרית הדבר

Bracciolini), פְּטְרוֹנְיוֹס של לורד ליטון (Lytton) איננו זה של פליני. טקסטים עתיקים יכולים לדבר אלינו לעתים בישרות מטלטלת. אין ספק שהרומן שמהדהד באוזנינו, כפי שראינו, בצליל מודרני להפליא, מדבר אלינו בדרך זו. ומעבר לכל הדיונים בהקשר היסטורי, בפרשנות ובקהל הקוראים בני הזמן, עלינו לזכור שייצור המשמעות הוא תהליך שאינו פוסק.

רשימת ראשי תיבות ומשמעותם של כתבי העת בביבליוגרפיה

AJPh: American Journal of Philology.

ASNP: Annali della Scuola normale superior di Pisa. Classe di lettere e filosofia.

CJ: Classical Journal.

CPh: Classical Philology.

CQ: Classical Quarterly.

G&R: Greece and Rome.

JHS: Journal of Hellenic Studies.

MD: Materiali e discussioni per l'analisi dei testiclassici.

P&P: Past and Present.

RHR: Revue de l'histoire des religions.

SIFC: Studi italiani di filologia classica.

WJA: Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft.

YCIS: Yale Classical Studies.

ZPE: Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

Anderson, G. (1982) *Eros Sophistes: Ancient Novelists at Play*. Chico
(1984) *Ancient Fiction: the Novel in the Graeco-Roman World*.
London and Sydney.

- (2001) *Being Greek under Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*. Cambridge.
- Habrich, E. Ed. (1960) *Iamblichii Babyloniacorum reliquiae*. Leipzig.
- Hägg, T. and Utas, B. Eds. (2003) *The Virgin and Her Lover: Fragments of an Ancient Greek Novel and a Persian Epic Poem*. Leiden.
- Halperin, D. M., Winkler, J. J. and Zeitlin, F. I., Eds. (1990) *Before Sexuality: the Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton.
- Harrison, S. J. (1998) "The Milesian tales and the Roman novel", in *Groningen Colloquia on the Novel* 9: 61-73.
- (2000) *Apuleius: a Latin Sophist*. Oxford.
- Heath, S. (2004) "The politics of genre", in C. Prendergast, Ed., *Debating World Literature*. London and New York: 74-163.
- Heinze, R. (1899) "Petron und der griechische Roman", in *Hermes* 34: 494-519.
- Holzberg, N. (1992) "Ktesias von Knidos und der griechische Roman", in *WJA* 19: 79-84.
- (1995) *The Ancient Novel: an Introduction*, trans. C. Jackson-Holzberg. London.
- (2003) "Utopias and fantastic travels", in Shcmeling (2003): 32-621.
- Hunter, R. (1983) *A Study of Daphnis and Chloe*. Cambridge.
- Kerényi, K. (1927) "Die griechisch-orientalische Romanliteratur", in *Religions-geschichtlicher Beleuchtung*. Darmstat.
- Konstan, D. (1994) *Sexual Symmetry: Love in the Ancient Novel and Related Genres*. Princeton.
- Kraemer, R. S. (1998) *When Aseneth met Joseph: a Late Antique Tale of the Biblical Patriarch and his Egyptian Wife, Reconsidered*. Oxford.
- Lalanne, S. (2002) "Hellenism and Romanisation: a comparison

- Barns, J. W. B. (1956) "Egypt and the Greek romance", in *Mitteilungen aus der Papyrus-sammlung der Nationalbibliothek in Wien* 5: 29-34.
- Borg, B. E. Ed. (2004) *Paideia: the World of the Second Sophistic*. Berlin and New York: 76-359.
- Bowersock, G. W. (1994) *Fiction as History: Nero to Julian*. Berkeley, Los Angeles and London.
- Bowie, E. L. (1970) "Greeks and their past in the second sophistic", in *P&P* 46: 3-41.
- Brown, M. K. (2002) *The Narratives of Konon*. Munich.
- Bürger, K. (1892) "Zu Xenophonon Ephesus", in *Hermes* 27: 36-67.
- Chew, K. S. (2000) "Achilles Tatius and parody", in *CJ* 96: 57-70.
- Cooper, K. (1996) *The Virgin and the Bride: Idealized Womanhood in Late Antiquity*. Cambridge MA.
- Dimundo, R. (1983) "Da Socrate a Eumolpo: degradazione dei personaggi e delle funzioni nella novella del fanciullo di Pergamo", in *MD* 10-11: 65-255.
- Dowden, K. (1996) "Heliodoros: serious intentions", in *CQ* 46: 85-267.
- Durham, D. B. (1938) "Parody in Achilles Tatius", in *CPh* 33: 1-19.
- Effe, B. (1987) "Der grieschische Liebesroman und die Homoerotik", in *Philologus* 131 (1987): 95-108.
- Egger, B. (1988) "Zu den Frauenrollen im griechischen Roman: die Frau als Heldin und leserin", in *Groningen Colloquia on the Novel* 1: 33-66.
- Foucault, M. (1986) *The History of Sexuality, Vol. III: The Care of the Self*, trans. R. Hurley. New York.
- Giangrande, G. (1962) "On the origins of the Greek romance: the birth of a literary form", in *Erano* 60: 59-132.
- Goldhill, S. (1995) *Foucault's Virginity: Ancient Erotic Fiction and the History of Sexuality*. Cambridge.

- Rusten, J. S. (1992) *Dionysius Scytobrachion*. Opladen.
- Sandy, G. (1997) *The Greek World of Apuleius*. Leiden.
- Schmeling, G. (2003) *The Novel in the Ancient World*, 2nd edn. Leiden.
- Schmitz, T. (1997) *Bildung und Macht: zur sozialen und politischen Funktion der zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit*. Munich.
- Stephens, S. A. and Winkler, J. J., eds. (1995) *Ancient Greek Novels: the Fragments*. Princeton.
- Stoneman, R. (2003) "The metamorphoses of the *Alexander romance*", in Schmeling (2003): 12-601.
- Swain, s. (1996) *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World, AD 50-250*. Oxford.
- Turcan, R. (1963) "Le roman initiatique: à propos d'un livre récent", in *RHR* 163: 99-149.
- Van Thiel, H. (1971) *Der Eselsroman I: Untersuchungen*. Munich.
- Veyne, P. (1978) "La famille et l'amour sous le Haut-Empire Romain", in *Annales (ESC)* 33: 35-63.
- West, S. (1974) "Joseph and Asenath: a neglected Greek romance", in *CQ* 24: 70-81.
- (2003) "κερκίδος παραμυθία? For whom did Chariton write?" in *ZPE* 143: 9-63.
- Whitmarsh, T. (2001) *Greek Literature and the Roman Empire: the Politics of Imitation*. Oxford.
- (2005a) "the Greek novel: titles and genre", in *AJPh* 126: 587-611.
- (2005b) "The Second Sophistic, Greece and Rome New Surveys", in *The Classics* 35. Oxford.
- (2011) *Narrative and Identity in the Ancient Greek Novel*. Cambridge.
- Wills, L. M. (1995) *The Jewish Novel in the Ancient World*. Ithaca.
- between the Greek novels and the tale of Psyche in Apuleius' *Metamorphoses*", in Ostenfeld (2002): 32-225.
- Lavagnini, B. (1922) "Le origini del romanzo Greco", in *ASNP* 28: 9-104.
- Lightfoot, J. L. (1999) *Parthenius of Nicaea: the Poetical Fragments and the Ἑρωτικά παθήματα*. Oxford.
- Mackay, P. A. (1963) "KLEPHTIKA: the tradition of the tales of banditry in Apuleius", in *G&R* 10: 52-147.
- Merkelbach, R. (1962) *Roman und Mysterium in der Antike*. Munich.
- (1988) *Die Hirten des Dionysos: Die Dionysos-Mysterien der romischen Kaiserzeit und der bukolische Roman des Longus*. Stuttgart.
- Mignogna, E. (1996) "Narrativa greca e mimo", in *SIFC* 14: 42-232.
- Millar, F. (1993) *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*. Cambridge MA.
- Morales, H. (2004) *Vision and Narrative in Achilles Tatius' Leucippe and Clitophon*. Cambridge.
- Morgan, J. R. (1989) "The story of Knemon in Heliodorus' *Aethiopika*", in *JHS* 109: 99-113.
- Nimis, S. (1994) "The prosaic of the ancient novels", in *Arethusa* 27: 387-411.
- O'Sullivan, J. N. (1995) *Xenophon of Ephesus: his Compositional Technique and the Birth of the Novel*. Berlin and New York.
- Oudot, E. (1992) "Images d'Athènes dans les romans grecs", in *Baslez et al.* (1992): 11-101.
- Perry, B. E. (1967) *The Ancient Romances: a Literary-Historical Account of their Origins*. Berkeley and Los Angeles.
- Philonenko, M. (1968) *Joseph et Aséneth*. Leiden.
- Ramelli, I. (2001) *I romanzi antichi e il Cristianesimo: contest e contatti*, GREC 6. Madrid.
- Rohde, E. (1914) *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, 3rd edn. Leipzig.

מפתח לשמות האנשים והמקומות בתרגום

66, 67, 76, 79, 80, 81, 83, 85,	אֶדְרֶסְטוֹס: 46
93, 98, 101, 109, 110, 117,	אֹדִיקְאוֹס: 54
118, 124, 147, 148, 153, 157,	אוֹתְרִיאָדֶס (מצביא ספרטני): 145
162, 167, 172	אֶחְמָתָא (אחת מבירות פרס): 135
אֶפְרוֹדִיסיאַס: 21	אֶטִיקָה (אזור ביוון): 37
אפריקה [צפון]: 69	אִיוֹנָה (מחוז פרסי): 37, 38, 39, 45,
אֶקְרֶגֶס (מדינה בסיציליה): 25, 27, 29	51, 52, 56, 60, 61, 70, 72, 75,
אֶרֶד (אי): 147, 148, 150, 151,	76, 86, 90, 92, 96 (פעמיים),
153, 155, 156, 163, 164, 171	97 (פעמיים), 98, 99, 101, 102,
אֶרוֹס: 21, 22, 23, 25, 51, 54, 55,	105, 109, 112, 119, 130, 165
65, 88, 93, 98, 99, 122, 124,	(פעמיים), 169 (פעמיים), 171
125, 126, 128, 132, 153, 165	איטליה: 21, 39, 46, 69
אֶרֶטְמִיס (אלת הציד): 24, 79, 98,	אירופה: 109
128	אֶכִילֶס: 21, 29
אֶרֶטְקֶסְטֶס (רב הסריסים של מלך	אֶלְכֶסְנֶדְרוֹס (= פריס, נסיך טרויה):
פרס): 103, 104, 106, 123, 125,	153
126, 127, 128, 129, 131, 133,	אֶלְקִיביאַדֶס: 22
136, 164	אֶלְקִינוֹאוֹס: 54
אֶרִיאַדְנָה: 31, 68, 86, 153	אמה של קלירואה: 71
אֶרִיאוֹפֶגוֹס: 37	אמו של כיראס: 74
אֶרִימֶנתוֹס (הר): 128	אֶמְפִּיוֹן: 59
אֶרִיסְטוֹן (אביו של כיראס): 22, 26,	אסיה: 37, 76, 86, 99, 105, 109,
31, 74	124, 135, 143, 159, 166, 170,
ארמניה: 103	171
אֶרֶתְחֶשְׁתָּא (ביוניית:	אֶפְרוֹדִיטָה: 21, 22 (פעמיים), 41,
אֶרֶטְקֶסְרֶקֶס): 96, 141, 163, 164,	47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 65,

- Winiarczyk, M. (2002) *Euhemeros von Messene: Leben, Werk und Nachwirkung*. Munich.
- Winkler, J. J. (1982) "The mendacity of Kalasiris and the narrative strategy of Heliodoros' Aethiopica", in *YCIS* 27: 93-158.
- Yildirim, B. (2004) "Identities and empire: local mythology and the self-representation of Aphrodisias", in Borg (2004): 23-52.
- Zeitlin, F. I. (1990) "The poetics of eros: nature, art and imitation in Longus' Daphnis and Chloe", in Halperin et al. (1990): 64-417.